

Nok Daraxti Va Uning Navlari

Jo'raboev Valijon Muzaffar o'g'li¹, Muhammadiev Behruzbek Sherqobil o'g'li²

Annotatsiy: Nashvati — xalq seleksiyasi. yo'li bilan yetishtirilgan nok (olmurut) navlari guruhi. Qishki N., kuzgi oq N., chillaki N., yozgi N. kabi navlar shu guruhga oid. O'zbekistonda N.ning murut, olmurut deb ataladigan yovvoyi turi — Korjinskiy noki (P. korshinskyi Litv.) tog' etaklari va yon bag'irlarida, soylarda o'sadi. Mevasi dumaloq yoki noksimon-cho'ziq. O'zbekistonda qadimdan ekib kelinadi.

Kalit so'zlar: Nok, nashvati, olmurut, Tarqalganligi va ekologiya, Botanik tavsifi, Kelib chiqish tarixi, Ahamiyati va qo'llanilishi, Yog'och, Turkumlanishi, Noklarning ayrim navlari, Oziq-ovqat ahamiyati Nok haqida qiziqarli faktlar.

Nok, nashvati, olmurut: xalq seleksiyasi. yo'li bilan yetishtirilgan nok (olmurut) navlari guruhi. Qishki N., kuzgi oq N., chillaki N., yozgi N. kabi navlar shu guruhga oid. O'zbekistonda N.ning murut, olmurut deb ataladigan yovvoyi turi — Korjinskiy noki (P. korshinskyi Litv.) tog' etaklari va yon bag'irlarida, soylarda o'sadi. Mevasi dumaloq yoki noksimon-cho'ziq. O'zbekistonda qadimdan ekib kelinadi. Madaniy N. navlari ko'chatlari yovvoyi nok urug'laridan yetishtirilgan paivandtaglarga payvand kdiib yetishtiriladi. 4—6-yili hosilga kiradi. Daraxti_balandligi 8—12 m. Boshka nok navlariga qaraganda erta gullaydi. Mevasi navyga qarab iyun oxiridan oktabr boshlarigacha bo'lgan davrda pisha-di, ogirligi 120—250 g (ba'zan 500— 700 g), ko'pchiligi sarg'ishko'kish, ay-rimlari rangdor, usti moysimon g'uborli, silliq. Eti och sariq yoki ko'kish-oq, kuvrak, suvli, nordonshirin, urug'i yirik; kechpisharlari mart—aprelgacha saqlanadi. Akad. R. R. Shreder nomidagi Bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy tadqiqot Marjona

Nok, nashvati, olmurut (lotincha: *Pyrus*) — Atirguldoshlar (*Rosaceae*) oilasiga mansub mevali va manzarali daraxt va butalar turi.

Tarqalganligi va ekologiya; Yevropada nok yovvoyi ko'rinishda taxminan 60° shahri k.da tarqalgan. Arealning shimoliy chegarasida – siyrak.

2006-yilda sovuqqa chidamli navlarini muvaffaqiyatli seleksiya qilish natijasida nok Ural va G'arbiy Sibirda 55° shahri k.gacha joylashgan bog' maydonlarida samarali o'stirilmoqda.

Noklarning madaniy navlarining kelib chiqishi bir qator ko'rinishlarining, qisman, *Pyrus achras* Gärtn., *Pyrus persica* Pers., *Pyrus cordata* Desv., *Pyrus elaeagnifolia* Pall.larning gibridlanishi bilan

^{1, 2} Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish inistituti Agrolagistika va biznes fakulteti O'rmonchilik ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

bog'liq deb taxmin qilmoqdalar. Noklar qadimgi Forsiya, Yunoniston va Rim imperiyasida etishtirilgan.

Botanik tavsifi; Erkin o'suvchi shoxi shakli — piramidaviy yoki yumaloq, quyuqlashishga moyil. Yillik o'sish 30-40 smni tashkil etadi. Qulay sharoitlarda nok yirik o'lchamlarga yetadi — balandligi 5—25 metrgacha va shox diametri 5 metrgacha.

Barglari, qoidaga binoan, to'kiluvchi. Barg joylashuvi 5 qatorlik spiral. Barg keng tuxumsimon shaklda, 2,5—10 sm uzunlikka ega, qisqa uchli; rangi — to'q yashil, yaltiroq, bargning pastki qismi ko'k-yashil, kuzda oltinrang-to'q sariq.

Gullash vaqti va shakli: aprel—may, gullari oq, diametri 3 sm, 5-gulbargli, 3-9 tadan soyabon ko'rinishli panjali. Ginetseyda urug'chilar 2 tadan 5 tagacha. Ularning urug'donlari o'zaro va krujka shaklini oluvchi gulli qo'ndog'i bilan qo'shib o'sadi; kurtakda gulbarglari cherepitsa shaklida joylashadi.

Meva zamburug'lari qalin po'stloq bilan qoplagan.

Nok kurtaklari boshqa daraxt oilalari singari ikki xilda bo'ladi: vegetativ va generativ. Vegetativ kurtaklar kichikroq va o'tkirroq, generativlari — kattaroq va to'mtoqroq. ikki xil kurtakning o'rtasidagi tashqi farqlari ulardan novda chiqishi chog'idagi ushbu kurtaklarning shakllanish vaqtiga qarab kuchayadi.

Mevasi, qoidaga binoan, — pastki qismi kengaygan cho'zinchoq shaklda, sharsimon mevali navlari ham bor.

Hozirgi vaqtda noklarning mingta navi bor.

Kelib chiqish tarixi; Nok bizlarga tarixgacha bo'lgan davrda yetib kelgan. Uning vatani aniq o'rnatilmagan. Yetishtirilgan nok Qadimgi Yunonistondan kelib chiqqan (er. old. 1000-yil oldin

Ahamiyati va qo'llanilishi; Noklarning har xil navlari manzara sifatida yoki aksari mevali daraxtlar sifatida foydalaniladi.

2005-yilda noklarning jahondagi ishlab chiqarilishi 15 mln tonnani tashkil etdi (AQSh qishloq xo'jaligi vazirligining baholashi). Noklarni yirik ishlab chiqaruvchi Xitoy hisoblanadi.

Yog'och; Nokning qattiq, og'ir va egiluvchan yog'ochi mayda buyumlar uchun keng qo'llaniladi. O'zining chirishga kam chidamliligi hisobiga u faqat bino ichkarisida foydalaniladigan buyumlar uchun ishlatiladi. Ushbu yog'ochning solishtirma zichligi taxminan 740 kg/m³ni tashkil etadi. Ixtiyoriy boshqa og'ir va zich yog'och singari nok quritish chog'ida yorilishga va qiyshayishga moyil, shunday zichlikka ega bo'lgan qora qayin yog'ochida ham shu holat kuzatiladi. Quritilgan holatda bu yog'och juda shaklan o'zgarasdir. Bu o'zgaraslik "tosh kataklari" deb nomlanadigan nokni ham meva va

ham yog‘och sifatida farqlaydigan xususiyatlari borligi bilan bog‘liq. Bu kataklar yog‘och tuzilishiga qo‘shilib ketganday tuyuladi.

Nok yog‘ochi yonishining solishtirma issiqlik sig‘imi qora qayin yog‘ochining o‘xshash ko‘rsatkichiga nisbatan bir qancha past, garchi bu turlar zichligi bo‘yicha juda o‘xshash bo‘lsa ham.

Nok yog‘ochining tuzilishi juda ingichka, bir tekis, bir oz farqlanadigan yillik halqalariga ega bo‘ladi. Tirik daraxtning shikastlanishlari atrofidagi yog‘och binafsha rang-qo‘ng‘irdan qora jigar ranggacha tusga kirishi mumkin. Issiq bug‘ bilan qayta ishlanganda, masalan shpon tayyorlashda u qizg‘ish va qoraroq rangga kiradi. Bu daraxt qariganda boshqalaridan farqli o‘laroq juda chiroyli to‘q jigar rang qahrabo rangga kiradi.

Kovakchalar qurollanmagan ko‘z bilan faqat ko‘ndalang kesimidagina ajratiladi.

O‘zining qattiqligiga qaramasdan nok "tosh kataklar"i hisobiga kesish uchun mos keladi, uni turli yo‘nalishlarda yormasdan kesish mumkin. Germaniyada bu daraxtni azaldan "shpringerle" (nemischa: Springerle) deb nomlanadigan pishiriqlarning o‘ziga xos turlarini shaklga solish foydalaniladigan turli bosa taxtalarni tayyorlash uchun ishlatib kelingan.

Qora tejob bilan qayta ishlangandan keyin ushbu yog‘och, shuningdek juda qimmatbaho obnus o‘rnini bosuvchisi sifatida ham ishlatiladi.

Turkumlanishi; Turni ikki qismga ajratadilar: Pashia va Pyrus [[Fayl:Pýrus 1325.JPG|thumb|300px|Nokning gullashi]] Barcha turlarining ro‘yxati[2]:

sect. Pashia

Pyrus armeniacifolia T.T.Yu

Pyrus betulifolia Bunge

Pyrus calleryana Decne.

Pyrus cossonii Rehder

Pyrus dimorphophylla Makino

Pyrus fauriei C.K.Schneid.

Pyrus hondoensis Nakai & Kikuchi

Pyrus koehnei C.K.Schneid.

Pyrus pashia Buch.-Ham. ex D.Don

Pyrus pseudopashia T.T.Yu

Pyrus pyrifolia (Burm.f.) Nakai — Nokbargli nok

Pyrus taiwanensis Iketani & H.Obashi

Pyrus ussuriensis Maxim.

Pyrus xerophila T.T.Yu

sect. *Pyrus*

Pyrus boissieriana Buhse

Pyrus communis L. — Oddiy nok

Pyrus communis L. subsp. *caucasica* (Fed.) Browicz [syn. *Pyrus caucasica* Fed. — Kavkaz noki]basionym

Pyrus communis L. subsp. *pyraster* (L.) Ehrh. [syn. *Pyrus pyraster* (L.) Burgsd. — O‘rmon noki]

Pyrus cordata Desv.

Pyrus elaeagrifolia Pall.

- Pyrus gharbiana* Trab.
Pyrus glabra Boiss.
Pyrus korshinskyi Litv.
Pyrus mamorensis Trab.
Pyrus regelii Rehder — Ayiqmurut, xirmsurut
Pyrus sachokiana Kuth.
Pyrus salicifolia Pall.
Pyrus spinosa Forssk.
Pyrus syriaca Boiss.
Pyrus turcomanica Maleev
 Gibridlar
Pyrus ×*bretschneideri* Rehder — Oʻrta Osiyo noki
Pyrus ×*canescens* Spach [= *Pyrus* ×*nivalis* × *Pyrus salicifolia*]
Pyrus ×*complexa* Rubtzov
Pyrus ×*lecontei* Rehder [= *Pyrus communis* × *Pyrus pyrifolia*]
Pyrus ×*michauxii* Bosc ex Poir. [= *Pyrus amygdaliformis* × *Pyrus* ×*nivalis*]
Pyrus ×*nivalis* Jacq. [= *Pyrus communis* × *Pyrus elaeagrifolia*]
Pyrus ×*phaeocarpa* Rehder
Pyrus ×*serrulata* Rehder
Pyrus ×*sinkiangensis* T.T.Yu
Pyrus ×*uyematsuana* Makino [= *Pyrus dimorphophylla* × *Pyrus hondoensis*]
 Nok urugʻi vakillari ishtirok etgan gibrid turlar
 ×*Sorbopyrus* — *Sorboperus* (= *Sorbus* × *Pyrus*)

 is × *Pyrus* ×*nivalis*]
Pyrus ×*nivalis* Jacq. [= *Pyrus communis* × *Pyrus elaeagrifolia*] sect. *Pashia*
Pyrus armeniacifolia T.T.Yu
Pyrus betulifolia Bunge
Pyrus calleryana Decne.
Pyrus cossonii Rehder
Pyrus dimorphophylla Makino
Pyrus fauriei C.K.Schneid.
Pyrus hondoensis Nakai & Kikuchi
Pyrus koehnei C.K.Schneid.
Pyrus pashia Buch.-Ham. ex D.Don
Pyrus pseudopashia T.T.Yu
Pyrus pyrifolia (Burm.f.) Nakai — Nokbargli nok

Pyrus taiwanensis Iketani & H. Ohashi

Pyrus ussuriensis Maxim.

Pyrus xerophila T. T. Yu

sect. *Pyrus*

Pyrus boissieriana Buhse

Pyrus communis L. — Oddiy nok

Pyrus communis L. subsp. *caucasica* (Fed.) Browicz [syn. *Pyrus caucasica* Fed. — Kavkaz noki] basionym

Pyrus communis L. subsp. *pyraster* (L.) Ehrh. [syn. *Pyrus pyraster* (L.) Burgsd. — Oʻrmon noki]

Pyrus cordata Desv.

Pyrus elaeagrifolia Pall.

Pyrus gharbiana Trab.

Pyrus glabra Boiss.

Pyrus korshinskyi Litv.

Pyrus mamorensis Trab.

Pyrus regelii Rehder — Ayiqmurut, xirmsurut

Pyrus sachokiana Kuth.

Pyrus salicifolia Pall.

Pyrus spinosa Forssk.

Pyrus syriaca Boiss.

Pyrus turcomanica Maleev

Gibridlar

Pyrus × *bretschneideri* Rehder — Oʻrta Osiyo noki

Pyrus × *canescens* Spach [= *Pyrus* × *nivalis* × *Pyrus salicifolia*]

Pyrus × *complexa* Rubtzov

Pyrus × *lecontei* Rehder [= *Pyrus communis* × *Pyrus pyrifolia*]

Pyrus × *michauxii* Bosc ex Poir. [= *Pyrus amygdaliform*]

Pyrus × *phaeocarpa* Rehder

Pyrus × *serrulata* Rehder

Pyrus × *sinkiangensis* T. T. Yu

Pyrus × *uyematsuana* Makino [= *Pyrus dimorphophylla* × *Pyrus hondoensis*]

Nok urugʻi vakillari ishtirok etgan gibrid turlar

× *Sorbopyrus* — *Sorboperus* (= Sor; Noklar madaniy navlarining asosiy qismi *Pyrus communis* [syn. *Pyrus domestica*] koʻrinishiga taal *bus* × *Pyrus*)

Noklarning ayrim navlari; × *Sorbopyrus* — *Sorboperus* (= Sor; Noklar madaniy navlarining asosiy qismi *Pyrus communis* [syn. *Pyrus domestica*] koʻrinishiga taalluqli *bus* × *Pyrus*)

- 'Bergamot'
- 'Vilyams' — *Pyrus communis* 'Williams' Bon Chrétien'
- 'Svetlyanka'
- 'Sibiryachka'
- 'Michurinskdan skorospelka'
- 'Tyoma'
- 'Tengqur'
- 'Rogneda'
- 'Jegalov xotirasi'
- 'Yakovlev xotirasi'
- 'Petr'
- 'Chijov'
- 'Yurev'

Noklarning har xil navlari

Oziq-ovqat ahamiyati;

Qayta ishlanmagan		nok	
(100g da oziq ahamiyati)			
Suv : 83,71 g	Noorganik moddalar : 0,33 g	Oziq-ovqat tolalari : 3,1 g	Energetik ahamiyati : 58 kcal
Monosaxaridlar : 9,80 g	Uglevodlar: 15,46 g	Oqsillar: 0,38 g	Yog'lar: 0,12 g
Mikrounsurlar			
Kaliy : 119 mg	Fosfor : 11 mg	Kalsiy : 9 mg	Magniy : 7 mg
Natriy : 1 mg	Temir : 170 µg	Mis : 82 µg	Rux : 100 µg
Vitaminlar			
C vitamini : 4,2 mg	B1 vitamini : 12 µg	B2 vitamini : 25 µg	B3 vitamini : 157 µg
B5 vitamini : 48 µg	B6 vitamini : 28 µg	B9 vitamini : 0 µg	B12 vitamini : 0 µg
A vitamini : 23 UI	Retinol : 0 µg	E vitamini : 0,12 µg	K vitamini : 4,5 µg
Yog'li kislotalar			
To'yingan : 6 mg	Mono-to'yingan : 26 mg	Yarim-to'yingan :	Xolesterin : 0 mg

29 mg

Nok haqida qiziqarli faktlar;**NOK HAQIDA QIZIQARLI FAKTLAR...**

1. Nok bundan 3 ming yil oldin qadimiy Gretsiyada yetishtirila boshlangan.
2. Nok yegandan keyin darhol suyuqlik ichib bo'lmaydi. Shunday qilinsa, jig'ildon qaynay boshlaydi.
3. Nok daraxtining tanasi shu qadar metinki, undan mebellar va musiqiy asboblari yasashadi.
4. Xitoyda nok keng miqyosda yetishtiriladi. Bu mamlakatda nokning sariq turi mashhur. U juda sersuv va shirin.
5. Hozirgi kunda nokning uch mingdan ziyod turi mavjud.
6. Dunyodagi eng kattakon nok Yaponiyada yetishtirilgan. Bu nokning sof vazni uch kilogrammni tashkil etgan.
7. Vrachlar oshqozonida muammosi borlarga nok iste'mol qilishni maslahat berishmaydi.
8. Shveysariyada nokdan maxsus qiyom tayyorlashadi. Unga «Nok asali» deb nom berishgan.
9. Ba'zi xalqlar nokni «Ayollar mevasi» deb ataydi. Bunga nokning ayol qomatiga o'xshab ketishi asosiy sabab qilib ko'rsatilgan. Bundan tashqari, nok tarkibidagi «E» vitamini ayollarga qo'shimcha joziba ato etadi, yoshartiradi.
10. Qadimiy Xitoyda nok daraxti abadiylik va ayriliq ramzi hisoblangan.
11. Nokning yumshoq, nafis, sersuv va shirin turi tishlarni mustahkamlaydi. Bu amalni nok tarkibidagi tabiiy kalsiy va fosfor ado etadi.
12. Nok tarkibida kaliy ko'pligi bo'ismi, u yurak faoliyatini yaxshilab boradi. Yurak urishini me'yorda ushlab turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ushbu maqolada O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005) ma’lumotlaridan foydalanilgan.

Ширко, Т. С. Биохимия и качество плодов / Т. С. Ширко, И. В. Ярошевич. – Минск: Наука и техника, 1991.– 296 с. Душутина, К. К. Селекция груши / К. К. Душутина. -Кишинев, 1979. -195 с. Васильев В. П., Лившиц И. З. Вредители плодовых культур. — М.: «Колос»,1984. — 398 с. (изд.П.) Ванек Г., Корчагин В. Н., Тер-Симонян Л. Г. Атлас болезней и вредителей плодовых, ягодных, овощных культур и винограда. — М.: «Агропромиздат», 1989. — 410 с. Яхонтов В. В. Ўрта Осиё кишлоқ хўжалиги ўсимликлари ҳамда маҳсулотларининг зараркунандалари ва уларга қарши кураш. — Тошкент: «Ўрта ва олий мактаб», 1962. — 693 б.

